

A' 460. Dalok' Laistroma készen van és nálam az a. b. c. rendi szerént; de talán jobb lessz azt magammal vinnem Aprilis utólja felé Pestre, a' hol egyszersmind a' szükségeseket ki is irathatjuk belőle.

Többire betses Uri jóvoltába ajánlva tisztelettel vagyok Tisztelt Barátom Urk igazszívű tisztelője' s barátja

Horváth Am

3.

Különösen tisztelt Erdemes Barátom!

Annak a' betsületnek, melyre érdemesítette Uraságod amaz én értekezésemet a' réz táblákról, tellyesebbé tételére; ne legyen terhére, a' túlsó levelen ki-írt hibákat is a' most következő kötetbe be-nyomtatattatni. Midőn utóbbi levelemet, némely régiségekkel meg terheve elbotsattam, még akkor nem láttam a' vélekedést magában foglaló II. kötetet; az az oka, hogy e' keréssem akkori levelemből kimaradt. 26-dikára e f. hónapnak vagy el viszem vagy küldöm az Énekes könyvet is. Többire barátságába ajánlva különös tisztelettel vagyok Tisztelt Barátom Ur(nak)

Petri Keresztur 17-a Apr 1818

tisztelő szolgája Barátja
Horváth Am

Láng József

DOKUMENTUMOK JÓKAI MÁSODIK HÁZASSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Az alábbi, főszevegeként s részben a jegyzetekben közölt dokumentumokkal Jókai második házassága immár háromnegyed százada vitatott kérdéseihez kívánunk hiteles bizonyítványt szolgáltatni. A Jókai házasságával összefüggő, meglehetősen sokrétű problémák közül azonban lényegében csak annak a két napnak a Jókaival kapcsolatos eseményeit óhajtjuk érinteni, dokumentálni, amely Jókai és Nagy Bella 1899 szept. 16-i házasságkötését megelőzte. A két nap Jókai körüli eseményeiről több-kevesebb mértékben eddig is volt már tudomásunk. A történeteket először Feszty Árpádné tárta a nyilvánosság elé *A tegnapi c.*, Budapesten 1924-ben megjelent könyve (a továbbiakban Fesztyné) *Jókai alkonya c.* fejezetében, majd további adalékok váltak ismertté Váli Mari memoárjainak (Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról.* Bp. 1955. — a továbbiakban Váli M.) megjelenésével (l. az emlékirat *Jókai Mór feleségül veszi Grosz Bellát c.* fejezetét), végül pedig Nagy Bella emlékiratának előkerülése és publikálása (*Jókai Mórné Nagy Bella emlékiratai.* ItK 1975. 355—377. — a továbbiakban Nagy Bella) gazdagította a kérdésre vágó ismereteinket. Jóllehet a felsorolt írások megfelelő részeinek adatai nagyjából hiteleseknek tekinthetők, ez adatok alapján egészében mégis csupán töredékes képet kapunk Jókai házasságkötésének előzményeire vonatkozóan. A kép teljessé tétele alapvető fontosságú a mind sürgetőbben elkészítendő korszerű, tudományos igényű Jókai-életrajz Jókai utolsó éveit tárgyaló fejezeteinek megírása szempontjából. Mindaz ugyanis, ami az említett két napon Jókai és Nagy Bella körül lejátszódott, nagy mértékben meghatározója volt azoknak a tragikus mozzanatoknak, amelyek Jókai késői házasságát végigkísérték. A Jókait addig naponta körülvevő családtagok, rokonok, barátok Jókai iránti későbbi magatartásának árnyékát tulajdonképpen már az említetteknek a szóban forgó két napon betöltött szerepe előrevetítette. E szerep kellő ismerete nélkül valójában nem érthető meg teljességgel az előbbieknél, mindenekeletű a Feszty és Hegedüs család tagjainak Jókai létrejött házasságával szemben elfoglalt s mindvégig képviselt álláspontja, végső soron pedig a házasság ellen Jókai haláláig, sőt — mint ismeretes — azon túl is folytatott, nem kevésbé a Feszty és Hegedüs családtól inspirált, Jókait magánlevelekben, irodalmi művekben és más módon állandó védekezésre készítő ellenséges kampány sem. Másfelől viszont a kérdéses két nap eseményeinek részletekre menő és pontos számbavétele nagyban hozzájárulhat a Nagy Bella személyét illetően ránk hagyományozódott ellentmondásos kép hiteles megrajzolásához. Éppen ezért tarthatjuk kiemelkedő jelentőségűeknek azokat a dokumentumokat, amelyek egymást részben kiegészítve, ugyanakkor egymást hitelesítve is szinte krónikás részletességgel adnak számot mindarról, ami az említett napokon Jókait érintően történt. E dokumentumok sorából kiemelten kell említenünk azt a két iratot, amely egyaránt a Jókai

házasságát közvetlenül megelőző események tárgyszerű rögzítésének szándékával jött létre. Ez iratok közül az egyik egy ún. emlékirat, melyet a Jókai házasságát megakadályozni próbált családtagok, barátok felelősségének elhárítása céljából, azaz mintegy önigazolásul három nappal Jókai házasságkötését követően idősebb Hegedüs Sándor felkérésére a Jókai szűkebb baráti köréhez tartozott Dárday Sándor (1842—1933), jogi író, ügyvéd fogalmazott meg, a másik Jókainak a Dárday-féle emlékirat ellendarabjaként írt, Jókai által „ellenmemorandum”-nak nevezett írása. Eme két, Jókai házasságkötésének körülményeit legteljesebben összefoglaló írás mellett Jókainak több olyan — mindeddig publikálatlan — levele maradt ránk, amely kifejezetten a házasságkötést megelőző akciókhoz kapcsolódik, egy kivételével ez akciók terméke, s így ugyancsak fontos adalékokat őriz a házasságkötés előzményeire vonatkozóan. Alább e Jókai házasságkötéséhez kapcsolódó dokumentumok közül elsőnek Dárday Sándor emlékiratát közöljük.

Több forrásból is tudjuk, hogy a Dárday által fogalmazott emlékirat összesen három példányban készült. E példányok közül az egyiket Dárday Feszty Árpádnak adta át, a másikat Hegedüs Sándor rendelkezésére bocsátotta, míg a harmadik — lényegében fogalmazványi — példányt a maga számára tartotta meg. A három példány közül ma csak egy eredetit ismerünk, Dárday Sándornak a maga részére megőrzött fogalmazványát. Ezt V. 2617-es jelzeten a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi. Dárday fogalmazványa alapján azonban az idők folyamán több — közgyűjteményeinkbe került — másolat is készült. Ezek a — számos kisebb mérvű szövegeltérést tartalmazó — másolatok kivétel nélkül annak a Dárday Sándor, Beöthy Zsolt és a Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre részvételével Jókai második házasságáról folytatott, Márki-Zay Lajos országyűlési gyorsíró által lejegyzett beszélgetésnek a kapszán keletkezettek, amelyre 1913. ápr. 26-án a Nemzeti Múzeum igazgatósági szobájában került sor. A Beöthy Zsolttal és Szalay Imrével folytatott beszélgetés folyamán ugyanis Dárday sorra felolvasta a Jókai házassága kérdéseivel összefüggésben birtokában volt dokumentumokat, Jókai hozzá írt leveleit s az emlékirat szövegét is, így ez utóbbit teljes egészében tartalmazza a beszélgetés gyorsírói lejegyzése nyomán készült gépiratos másolat fogalmazványi, ill. tisztázati példánya, melyeket Bizalmas beszélgetések Jókai Mór második házasságáról a Nemzeti Múzeum igazgatósági szobájában 1913. április 26-án d. u. 5 óra körül címmel Fol. Hung. 1393-as jelzet alatt az OSzK Kézirattárában találhatunk. A Bizalmas beszélgetések . . . c. irat alapján a Dárday-féle emlékiratról még 1913. áprilisában további két, ezúttal már önálló s Dárday által hitelesítő záradékkal és aláírással ellátott másolat született (ezek egyikét l. ugyancsak az OSzK Kézirattárának Fol. Hung. 1393-as jelzetén, a másikat Bq 0910/135 jelzettel a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteménye őrzi), végül 1960-ban megmaradt gyorsírói szövegéből Márki-Zay Lajos diktálta írógépre az emlékirat legrissebb leiratát (l. V. — 3995/1/2 — jelzeten a PIM Kézirattárában).

Közlésünkben az emlékirat Dárdaytól való eredeti kéziratos fogalmazványi példányának szövegét követjük. Mindamellet nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy e szöveg Beöthy Zsolt és Szalay Imre előtt történt felolvasása közben Dárday az emlékirat különböző szöveghelyeihez magyarázó, ill. kiegészítő megjegyzéseket fűzött, sőt elhangzottak ilyenek Beöthy Zsolt és Szalay Imre részéről is. Dárday megjegyzései nemegyszer olyan mozzanatokról tudósítanak, amelyeket az emlékirat megfogalmazásakor Dárday különböző szempontból mellőzött, elhallgatott. Éppen ezért az említett megjegyzések közül — beleértve Beöthy és Szalay megjegyzéseit is — azokat, amelyek Jókai házasságkötésének kérdésében Dárday emlékiratához képest kiegészítő adalékkal szolgálnak, a Bizalmas beszélgetések . . . c. irat — teljesebb — fogalmazványi példányára támaszkodva s ezt D₁-gyel jelölve, az emlékirat megfelelő szöveghelyéhez kapcsolva lábjegyzetben közöljük. Ezek után álljon itt Dárday emlékiratának szövege, amelyet a közlésre kerülő többi dokumentumhoz hasonlóan betűhíven adunk:

Emlékirat

Feszty Árpád és Nedeczky István¹ folyó évi sept. 14-én d. u. 4—5 óra közt felkerestek lakásomon közölve velem, hogy Jókai Mór nősülési szándéka komoly valóság, mert néhány órával ezelőtt Feszty Árpád ezíránt Jókaihoz komoly kérdést intézván Jókai nemcsak megmáshatatlant elhatározásának, hanem ténynek nyilvánította, hogy Nagy Bella színművésznőt feleségül vette [1] s egyúttal átadta Feszty Árpádnak azon levelet, melyet elutazásával hátrahagyani szándékozott.²

¹ Nedeczky István (1831—1908): politikus, Deák Ferenc unokaöccse s politikájának egyik legfőbb támogatója. A szabadságharc idején huszárvezető. 1864-ben részt vett az Almássy Pál-féle összeesküvésben, amiért három évi börtönbüntetést szenvedett. 1869-től 1878-ig országyűlési képviselő. Jókai baráti köréhez tartozott.

² D₁: „A mondat felolvasása után Dárday a következő megjegyzést tette: „Tudnillik Feszty csak azt vette észre, hogy Jókai pakol.”

Feszty Árpád e levelet, melyben a vagyoni viszonyokra vonatkozó többféle rendelkezés foglaltatik³ előterjesztvén, arra kért fel a saját és Jókai Mór nevében, hogy azon ügyeknek rendezése végett Jókaival haladéktalanul érintkezésbe lépjek. Erre Nedeczky Istvánnal azonnal a szabadelvű körbe menve, itt Jókai azon kérdéssel fogadott: „Beszéltem e már Feszty Árpáddal?” Igenlő válaszmra Jókai kijelenté, hogy nősülése folytán leányának anyai jussát akarja kiadni, minek folytán a svábhegyi közös tulajdonkép bírt ingatlant⁴ 6 50,000 frtra értékelve, ennek 1/2 részét kifizeti s kötelezi magát, ha becsülő eljárás folytán azon birtok értéke többre becsültetnék, a többletet pótlólag fogja kiegyenlíteni, továbbá a közös tulajdont képezett balatonfüredi nyaraló vételárából fennmaradt eladási ár⁵ 1/2 részét is kiegyenlíti stb.

En közbeszólólag figyelmeztetém Jókait, hogy az ügyet itt nem rendezhetjük futólag, mert nősülése folytán új tényezőző lépven közben, szükségesnek tartom az egyezménynek közjegyzői felvételét, nehogy később a kellő jogi biztosítékok mellőzéséből perpatvar támadjon.

Jókai erre azt felelté: hogy ő közjegyzői intervencióba⁶ csak az esetben egyezik, ha az másnap folyamán effectuálható,⁷ mert ő az elutasását el nem halaszthatja, de különben sem tart attól, hogy zavarok keletkezhetnek, mert ő a maga vagyona felett is végrendekezési intézkedéseit már megtette egy Dr Weinmann Fülöp kir. közjegyzőnél deponált⁸ végrendeletben.⁹

Azon kijelentésemre, hogy miután Feszty Árpád információjá szerint is nincsen differenciálk kiegyenlítéséről szó és e szerint a becsülő eljárás szüksége sem forog fenn s ennél fogva az egyezménynek közjegyzői felvétele igen rövid idő alatt megtörténhetik, — Jókai arra kért fel, hogy másnap reggel 9—10 óra közt lakásán folytassuk a tárgyalást.

Sept. 15-én a mondott időben felkeresve Jókait a felveendő közjegyzői egyezmény tartalma iránt igen rövid tárgyalás után nemcsak barátságosan megegyeztünk, a mennyiben Jókai

³ Jókai Feszty Árpádnak szóló, dátum nélkül írt szóban fogó levele az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található (I. Leveléstár). Szövege a következő:

Kedves Árpád

En ma elutaztam Siciliába, hosszú időre.

Itt küldök Neked egy checket 1300 forintrol, a mi Rózának a háztartásra és Neked a házadósság törlesztésére való. Felveendő az Általános Takarékpénztárnál. Jóséfer [I] 8. szám alatt.

En a mai napon nőül vettem Nagy Bellát.

Nem azért, mert a nagy Galeotto öszszekergertet bennünket (mer) hanem azért mert nagyon szeretem, s ő is nagyon szeret engem, mert megérdemli a becsülésemet, s hiszem hogy életem alkonyát boldoggá fogja tenni.

Megengedem, hogy hiba tölem újra kezdeni az életet, abban a korban, a melyben más tisztességes ember már csak a halálra gondol. En is gondoltam arra: tegnap előtt végrendeletet tettem közjegyző előtt (Dr. Weinmann Andrassy út 9. II em) melyben halálom esetére minden intézkedést megtettem. A birtokomat egészen és tehermentesen Rózának és a leányának hagyományoztam azokon kívül kész pénzen, részvényekben és jó szerződésekben oly módon biztosítottam, hogy halálom után is egész életükre tisztességes jövedelmet élvezzenek[.]

A míg élek, kötelezem magamat Rózának a háztartására évenként 3000 forintot fizetni, évnegyedes részletekben, azokon kívül a tolettkiadásaira, a mennyit méltányosan tehetek, mint eddig.

A svábhegyi kiadásokra hagytam Krén Károlynál 200 forintot, a majoros, inas fizetését az Athenaeum pénztárnoka Tahy Gyula fogja rendszeren kiszolgáltatni, odakinn minden tartozást kifizettem.

A kőbányai váltókat egészen törlesztettem s Neked átadtam.

Ha valami sürgös kiadás fordulna elő, annak fedezésére felhatalmaztam Révai Mórt, a kinél követeléseim van nagyobb összegre.

A házadnál levő lakásomat továbbra is megtartom s a házadósság törlesztését magamra vállalom, a hogy szerződésünk diktálja.

Ha Siciliába megérkeztem, hollétemről tudósítani foglak.

Isten áldjon meg kedveseiddel együtt, én Titeket mindig szeretni foglak.

híved

Jókai Mór

Jókai leveléről — annak tartalmát megiehetősen pontatlanul idézve vissza — könyvében Feszty Árpádnél is említést tesz. (L. FESZTYNÉ, 125.) Ugyanott, ill. az előző oldalon olvashatunk a levél átadásának körülményeiről is. Mint Fesztyné leírásából kitűnik, Jókai tulajdonképpen ezzel a Feszty Árpáddal csak később eljuttatni kívánt levéllel válaszolt Fesztynek Jókai házasságkötési szándékára vonatkozó kérdésére.

⁴ Jókai svábhegyi nyaralóját a hozzá tartozott mintegy három holdnyi területtel, melyet Jókai Laborfalvi Rózával közösen vásárolt az 1850-es évek első felében. A nyaraló a mai Széchenyi-hegyi Kőltő utca 19—21. sz. alatti villa.

⁵ Jókai 1889. febr. 9-én 13 ezer forintért eladta a Laborfalvi Rózával közösen épített s 1870-ben elkészült füredi nyaralóját. A nyaraló felét Jókai közvetlenül annak eladása előtt anyai örökségként Feszty Árpádnéra íratta. (L. LIPTÁK Gábor: Jókai Balatonfüreden. Veszprém, 1973. 20., ill. 39.) A villa eladási árának Fesztyné illető részét azonban Jókai második házasságáig nem fizette ki. Dárday szövegében a „vételáról fennmaradt eladási ár” kitétel nem tekinthető pontos meghatározásnak. Egyebek mellett erre utal, hogy a D.-ben Dárday a tényeknek megfelelően fogalmazva „a közös tulajdont képezett balatonfüredi villa eladási ára” fele részének kiegyenlítéséről beszél, s nem tesz említést vételárról.

⁶ beavatkozásba

⁷ végrehajtható

⁸ letétbe helyezett

⁹ Jókai e végrendeletét — melynek tartalmáról a 2. sz. jegyzetben közölt levél tájékoztat — később visszavonta, s egy 1900. júl. 30-án tett újabb végrendekezését (l. erre Jókai Váli Marihus másnap, júl. 31-én írt levelét, OZSK Kézirattár, Leveléstár) követően 1903. febr. 20-án kelt végleges végrendeletében egyetlen és kizárólagos örökösévé Nagy Bellát tette meg. Ez utóbbi végrendelet szövegét l. VÜ 1904. máj. 15. 20. sz. 344. l.

hozzájárult ahhoz, hogy a svábhegyi ingatlan értékét 50000 frt. helyett 55,000 frttal vegyük számba,¹⁰ — hanem a bfüredi nyaraló eladási árából és a boldogult neje ékszereinek értékesítéséből¹¹ fennforgó igénynek kiegyenlítésére a svábhegyi ingatlanra bekebelezendő s általam proponált 10,000 frtnyi követelést Jókai önmaga 12,000 frtra emelte, annak kijelentésével, hogy hiszen ezzel csak leányomnak a saját birtoka lesz terhelve, mert a svábhegyi ingatlan végrendeletileg neki testáltam, megbíztam, hogy ezt meg is mondhatom, valamint annak kijelentésére is felkért, hogy a Feszty Árpád tulajdonát képező házban bírt lakását¹² csak a maga részére kívánja igénybe venni, leendő feleségével tehát ott lakni nem szándékozik, hanem vele szerény lakásban fog meghúzódni és jelenlegi lakását csak műhelyül és repräsentatio célra fogja használni. Végül arra kért fel, hogy Feszty Masa részére az ő édesanyja tehát az unokájának szépanyja által viselt jegygyűrűt és egy tokban lévő arany emlékérmét, mint emléktárgyakat adják át.¹³

A fentti egyezmény, kijelentések és üzenetek közlése végett Feszty Árpád lakásába érkezve, ott voltak még Nedeczky István és Hegedűs Loránt is.

Jókai nemeselelkűsége és az emléktárgyak átadása mindnyájunkat meghatott, de azon kérdésre, hogy megtörtént-e már az esküvő, feleletet nem adhattam, — mert arról Jókai egy szóval sem tett említést. Mindazonáltal lehetetlenségnek nyilvánítottam, hogy az titokban megtörténhetett volna, mire Hegedűs Loránt arra kért fel, hogy tartóztassam vissza Jókait a közjegyzőhöz való meneteltől, míg ő édesatyját Hegedűs Sándort elhozhatja, aki talán még Jókait szándékától eltérítheti.

Ezután visszatérve Jókaihoz huzamosabb idő után kértem várja be Hegedűs Sándort, ki meg akarja kísérelni, hogy őt nőülési szándékától eltérítse. Jókai erre szokatlan hévvel tiltakozott az ellen, hogy bárki is beleavatkozzék és felhívott, hogy azonnal induljunk el Dr Weinmann Fülöp közjegyzőhöz.

Útra kelve Jókaival a lépcsőházban talált unokáját csókokkal halmozta és e pillanatban érte Hegedűs Sándor és Hegedűs Loránt.

Jókai ekkor is hévvel tiltakozott minden beavatkozás ellen, de Hegedűs Sándor jogot formált ahhoz nemcsak, mint családtag, — hanem a nemzet nevében is hathatós szóval kérte: hogy dicső múltját és jövő nagyságát ne csorbítsa egy meggondolatlan kalanddal, a mely egyúttal sérthető családjára és agg koránál fogva phisikailag múlhatatlanul végzetes phisikai következményű lehet saját személyére. E kéréshez járult könnyes szemekkel Hegedűs Loránt és hangos zokogásban törvén ki nemcsak az udvarban játszadozó unokája, hanem az egybegyűlt háznépe is, — a végtelen szeretetnek e megható jelenségei és a lángoló szavakban kifejezett ésszerűségnek ellentmondást nem tűrő követelményeinek hatása alatt Jókai szótalanul visszafordulva lassú, nehéz léptekkel tért vissza lakásába,¹⁴ hova Hegedűs Sándor a család tagjait egybegyűjtve, Jókai kijelenté, hogy nőülési szándékáról lemond.

Ezután rövid időközben felkért engem Hegedűs Sándor Jókaival egyetemben, hogy a Jókai részéről Nagy Bella színművésznohöz intézett lemondólevelét átadását magamra vállaljam.¹⁵ A levél megírása után Jókai Hegedűs Sándort és engem ölelve megköszönte, hogy a józan ész

¹⁰ Jókai alább közlésre kerülő „ellenmemorandum”-ából tudjuk, hogy a Jókai által Feszty né részére anyai örökség címén kifizetendő összegeket vagyon-, ill. értékbecslés alapján Dárday állapította meg. Az OSzK Kézirattárában a Fol. Hung. 1393-as jelzeten őrzött dokumentumok közt Dárday egy autográf ceruzairású feljegyzése található, mely nyilvánvalóan Dárday szóban forgó becsli eljárása során keletkezett. E feljegyzésben a „Svábhegyi nyaraló szállóval” 60 ezer forint értékkel szerepel. Valószínűnek látszik, hogy ezt az összeget Jókai túlzottnak találta, s az általa meghatározott 50 ezer, ill. a Dárday által becsült 60 ezer forint középarányosaként így alakult ki az 55 ezer forintos becsár.

¹¹ Labórfalvi Róza ékszereinek eladására vonatkozóan nincsenek közelebbi adataink. Az ékszerek értékét illetően azonban tájékoztat bennünket Dárdaynak az előbbi jegyzetben említett feljegyzése. Ebben Dárday az ékszereket 7 ezer forintra értékelte. Azonos értékkel említi az ékszereket Jókai is Váli Marihoz 1900 májusában írt levelében. (L. VÁLI M., 405.)

¹² Jókai Feszty Árpád Bajza utca 19. sz. alatti egy emeletes — egyébként a Feszty Árpád és Jókai Róza házasságkötését követő évben, 1899-ben Jókai által a fiatal pár részére épített — villájának emeleti lakását lakta, amelyért évi 1000 forintot fizetett Fesztyéknek. Ez utóbbira I. Dárdaynak a 10. sz. jegyzetben említett feljegyzését.

¹³ A jegygyűrűvel kapcsolatban I. Hegedűs Sándorné Jókai Jolán Váli Marihoz írt 1899. szept. 16-i levelét. (VÁLI M., 392.) A szövégelyhez a D₁-ben Dárday a következőt fűzte: „Olyan scéna volt Hegedűs Sándorné és Feszty Róza között, hogy azt szinte el sem tudja képzelni az ember.”

¹⁴ A D₁-ben Dárday e ponton megszakította felolvasását, s a következőket mondta: „Megjegyzem, hogy emlékiratomban nem vettem fel egy jelenetet. Tudnillik itt a lépcsőházban íj. Hegedűs Sándor könnyes szemekkel így szólt Jókaihoz: »Móricz bátyám, mi lesz a te szobroddal?« Erre Jókai, mint egy diák által sujtott tölgy megtörve, szótlanul megfordult és lassú, nehéz léptekkel visszament lakásába.” Beöthy ama megjegyzése után, hogy a jelenet mennyire jellemző Jókaira, Dárday még hozzáfűzte az előbbiekhöz: „Mondom, az emlékiratba én ezt a szobor-históriát nem vettem be, de nektek itt elmondom, mert tényleg nagyon jellemző.”

¹⁵ Jókai Nagy Bellához írt lemondólevele nem maradt ránk. A levelen kívül Jókai még egy 10 ezer forintra szóló csekket is küldött Nagy Bellának. L. erre Jókai Mórné Nagy Bella emlékiratának vonatkozó helyét (NAGY Bella, 364—365.). A csekkről a D₁-ben felolvasását e ponton megszakítva Dárday is említett tesz: „Nota benne megjegyzem, hogy ebbe a levélbe tette Jókai a 10 000 forintra szóló csekket, mint kielégítést. Én erről sem tettem itt megjegyzést, mert ez mellékes dolog.” L. még alább a 18. és a 28. sz. jegyzetet.

úttára tereltük és Jókai megkért, hogy a leány válaszát vele tudassam. Hegedűs Sándor és Loránt távozása után a Feszty Árpád lakásában időző Nedeczky Istvánt felkértük, hogy a míg megbízatásomban eljárók, Jókaihoz menjen, nehogy felindulásában baj érje és Nedeczky István előadása szerint őt is ölelve fogadta, kijelentvén, hogy már most belátja szándéka helytelen-ségét és köszöni, hogy attól eltérítették.

Feszty Árpád és neje azonban kijelenték, hogy nem bíznak Jókai elhatározásának állhatatos-ságában, mert legközelebb ismét követni fogja beteges szenvedélyét és lesz nélkül fog távozni s szökni ép úgy, a mint ez alkalommal levélbe foglalt búcsú mellett készült távozni.

Ezek után felkeresvén Nagy Bella színművésznőt Szonydy utca 19. sz. a. lévő lakásában a levél átvétele önként érthetőleg drámai jelenetek közt folyt le a melyeknek csillapítására nem szolgált azon megjegyzésem, hogy nem érthetem meg egy 75 éves aggastyán iránti szenvedélyes szerelemnek ily drámai kifakadásait. Kértem a nemzet e nagy férfianak kíméletét, ki apai szeretettel és támogatással fogja őt ezentúl is művészi pályáján kísérni, ha lemond arról, hogy őt köznevelés tárgyává teszi. A vulkánikus eruptiók után jőzön választ kérve, Nagy Bella színművésznő íróasztalához ült s a mint színpadon szokás hangosan elmondott szöveggel néhány sorból álló levelet írt, melyet nyílt borítékkal adott át.¹⁶ A levél tartalma csak abból állott, hogy meg fogja tartani, amit 3 héttel ezelőtt fogadott és ezt nagy emphasisal¹⁷ ismét-ten hangoztatta, a nélkül, hogy én annak értelme iránt kérdést tettem volna sejtven, hogy azalatt holmi öngyilkossági fenyegetődzés lappang, mert szavamra fogadtatá, hogy a levelet Jókainak át fogom adni. Én azonban részemről a házasságról való lemondása iránt kívánva nyilatkozatot¹⁸ [Nagy Bella] az előzményekkel és a művésznő jelenlévő édesanyjának szitkozódásaival feltűnő ellentétben álló jőzön higgadsággal kijelenté: hogy azonnal kész lemondani, ha Jókai személyesen kifejezi előtte megváltoztatott szándékát s egyúttal biztosított, hogy semminemű scénával nem fog izgalmat kelteni.¹⁹

Ezzel távoztam annak kijelentésével, hogy teljesen alaptalan azon feltevés, mintha Jókai nem lenne ura önelhatározásainak és bárminemű kényszer hatása alatt állana.²⁰

Mielőtt Jókainak a fentebb említett nyílt levelet és üzenetet átadtam volna, betérve Feszty Árpádhoz, hol Nedeczky István is jelen volt, közöltem velük a fentebbi tényállást. Feszty Árpád és neje ismételen kifejezték abbéli erős hitüket, hogy Jókait csak erőszakkal lehetne attól visszatartani, hogy azon nővel többé érintkezésbe ne lépjen.²¹ Ez ha ma nem, holnap fog bekövetkezni s akkor minden erős elhatározása véget ért. A kényszereszközök alkalmazását mindannyian kizártnak tekintvén, Fesztyék eltekintve a netalán bekövetkezhető catastropha-tól a gyűlölség odiumát sem lennének hajlandók magukra vállalni. Nedeczky István és én nem osztozhattuk Fesztyék azon véleményét, hogy Jókai elhatározása nem szilárd s végül mindannyian azon nézetben voltunk, hogy jobb ha Jókai a mai elhatározásának még élénk behatása alatt és jelenlétem mellett közli a házasságról való lemondását, mintha legközelebb egyedül menve a művésznőhöz, akadálytalanul fog mai elhatározásától eltérítettni.

Feszty ezután Jókaihoz menve jelenté²² neki, hogy én üzenettel visszatérvén, de annak át-vétele előtt ő a maga részéről kijelenteni óhajtja előtte, hogy tegyen, amit akar és vegye tudomásul, hogy bármikor baj érje gyermeki szeretetükre és támaszukra mindenkor számíthat.²³ Az ezután következett levél és üzenet átadásakor Jókai azonnal késznek nyilatkozott a házasságról való lemondását személyesen kifejezni és kijelentésemre: hogy egyedül nem hagyom menni, vele pedig csak az esetben megyék, ha férfiasan el van határozva, hogy lemondását fenntartja, Jókai azt felelte, hogy hiszen azért megyünk oda s nyomban el is indultunk.

Megjelenvén Nagy Bella színművésznőnél, ott találtuk Dr Sebestyén²⁴ ügyvéd urat, kit a művésznő nekem bemutatott. Jókai kezét csókolt a művésznőnek, a ki kimért hidegséggel,

¹⁶ Nagy Bella kérdéses levele ugyancsak nem maradt ránk.

¹⁷ hévvel

¹⁸ A D₁-ben rövid párbeszéd töri meg Dárday felolvasását e helyen: Beöthy: „A csököket ő hogy fogadta?” — Dárday: „Féltette.” — Szalay: „Úgy hallottam Hegedűs Sándornak visszaadta azzal, hogy »Azt gondolja, hogy én 10 000 forintért eladó vagyok? Itt van, tartsa meg magának.«” (Szalay szavai törölve.)

¹⁹ A D₁-ben Dárday a következőket fűzi a helyhez: „Az emlékiratnak az a passzusa, hogy Nagy Bella megígérte, hogy semmiféle scénával nem fog izgalmat kelteni, arra vonatkozik, hogy én előzőleg megígértem a művésznőnek, hogy elhozom Jókait, ha biztosít arról, hogy nem fog komédiát csinálni. De ezt csak úgy röviden vettem be.” (Tl. az emlékiratba. — L. J.)

²⁰ Dárday a D₁-ben a mondattal kapcsolatban megjegyzi: „Mert engem is az őregasszony azért átkozott, hogy azt mondta, hogy én a kormány megbízásából járok el, azt ők nagyon jól tudják.”

²¹ Az erőszakkal való visszatartás módjaként Fesztyék körében eleve Jókainak elmeháborodottá, beszámíthatatlanná nyilvánítása merült fel. Mint Fesztyé visszaemlékezéseiből tudjuk, Fesztyék e gondolat jegyében különböző idegrovosokkal — Conrad, Laufenauer Károly, Ranschburg Pál — már korábban, a visszaemlékezésekből kikövetkeztethetően kb. augusztus végétől, figyeltették Jókait. (L. FESZTYNÉ, 120—123.)

²² A D₁-ben Dárday itt közbeveti: „— mert ez is nagy komédiás —”

²³ Beöthy a D₁-ben a következőt fűzi a mondathoz: „Komédia. Ezt már ismerjük.”

²⁴ Sebestyén József

szótalanul fogadta. Én jelezvén jövetelünk célját ezután Jókai remegő hangon fejezte ki, hogy megrendült egészségi állapota és agg koránál fogva nem kötheti egy fiatal lénynek sorsát magához. De apai szeretettel fog iránta viseltetni és apai szeretettel kíván felőle gondoskodni. —

Nagy Bella erre „méltóságos úr” megszólítás mellett az iránt kért nyilatkozatot, hogy ő csábította avagy készítette-e a házasságra, avagy nem-e csak az ő kérelmének engedett? Jókai erre azt felelte: „Úgy van, az én kívánságom volt.” Erre a művész azt felelte: „Tegnap óta ön méltóságos uram, csak egy éjszakával lett öregebb!” és elfojtott indulattal folytatta: „Őn tudja, hogy köztünk soha anyagi kérdések nem merültek fel, és én tudom, hogy revolverezés eredménye az, hogy az esküvő előtti napon változtatta meg elhatározását; de jól van, az én szívem hideg lett és lemondok!” Ezzel zokogásba tört ki, mialatt Jókai a művésznek karját simogatva és kezét csókolva²⁵ hirtelen felállott és felém fordulva azt mondá: „Kedves barátom! Feszty nálam volt és azt mondta, hogy én szabadon kövessem szívem hajlamát, — én nem tehetek egyebet és holnap megesküszünk. — Mondjad ezt nekik” s ezzel kezét nyújtva mondá: „Isten veled!”

A művész édesanyja erre Jókai lábához borulva csókolta kezét, míg a művész elfojtva zokogott. —

Én Jókai kezét tartva mondám: „Móricz! Te már is beteg vagy. Az akaratérőnek ily teljes fogyatkozása azt mutatja, hogy beteg vagy! Jöjj most velem!” De Jókai elfordult és kimerülten egy pamlagra dőlt, — beszédemre és kérésemre többé nem válaszolt és csak intéssel fejezte ki, hogy többé nem kapacitálható!²⁶

Elbűcsúzva a jelenlévőktől és a még zokogó művésznőtől, távoztam és közöltem Fesztyékkel a beállott fordulatot. Ezt azonban ők különben is csak idő kérdésének tekintvén, újból biztosítottak, hogy csakis hatósági interventióval lehetne a dolgok folyását meggátolni, de annak igénybe vételére ők nem hajlandók.

Nedeczky Istvánnal ezek után hazatérve, rövid időköz után egy hordár hozott Jókaitól nekem egy levelet, melyben arra kért, hogy a reggel folyamán stipulált²⁷ közjegyzői egyezményt foganatosítsam s egyúttal kért, hogy többé ne kínozzuk újbóli eltérítési kísérletekkel.²⁸ Válaszként megírtam Jókainak, hogy délután 5 órakor a közjegyzői egyezmény aláírása céljából érte[ ] fogok jönni²⁹ és elmenve Dr Weinmann Filöp kir. közjegyzői irodájába a közjegyző helyettesével felvettem a stipulált okmányt.³⁰

Fentebb jelzett időben felkeresvén Jókait a művész Szondy utcai lakásában a szükséges okmányok átvétele végett vele a Bajza utcai lakásba indultunk, miközben Jókai közölte

²⁵ A D₁-ben Dárday a helynél megszakítva felolvasását ezt mondja: „Mert megjegyzem, hogy mikor első alkalommal ott jártam, akkor a művész nagyon is pongyolában volt, de mikor Jókaival odamentünk, akkor egy igéző sűrűség volt rajta, amiből szép karjai kilátszottak.”

²⁶ A Nagy Bella lakásában lejátszódtott különböző jelenetekre I. még Nagy Bella emlékiratának idevágó részét (NAGY Bella, 364—365).

²⁷ kikötött, feltételül szabott

²⁸ Jókai szóban forgó levelét I. OSzK Fol. Hung. 1393 jelzet alatt.

A levél szövege az alábbi:

Kedves Barátom
Alea jacta est. Lehetetlen egy életet tönkre tennem. A kielégítési módszer nagyon rosszul vált be. Mennem kell a megkezdett úton.

A leányom örökségi kielégítése ügyét hajtsd végre. A 25 ezer forintos checket s az Árpád váltóját megtaláld az íróasztalom fiókjában, vagy a Wertheim kasszámban. Mindent aláírok, ha kell in bianco.

Ne tegyetek több kísérletet azzal csak engemet kínoznátok agyon
Isten velünk

híved
Jókai Mór

99 15
IX

[Címzés:]

Méltóságos
Dárday Sándor urnak
baráti tisztelettel

Sürgős

Budapesten
Állami Számvevőszék
Zöld fa utca 22

A levélhez a D₁-ben Dárday a következő megjegyzést fűzi: „Erről a levélről én emlékiratomban nem tettem említést, mert Nagy Bella akkor már nevére lett Jókainak. Az, hogy a kielégítési módszer nagyon rosszul vált be, arra vonatkozik, hogy Jókai egy 10 000 forintból szóló csekket ajánlott fel a művésznőnek. Ezt az adatot én emlékiratomban nem akartam felvenni.” (Jókai levele s Dárday kommentárja a D₁-ben megelőzi Dárday emlékiratának szövegét.)

²⁹ Dárday Jókaihoz írt válaszelevelét nem ismerjük.

³⁰ A D₁-ben Dárday ezt fűzi a mondathoz: „Ide nem tartozó dolog, hogy én előbb a közjegyző helyettesével megszövegettem az okmányt és csak azután mentünk Jókaival együtt [a] közjegyzői irodába.”

velem Fesztyék búcsúleveleit³¹ és egyúttal tudatta, hogy a szükséges okmányok egy részét nekem címzett levélbe zárva átküldte Feszty Árpádnak.³²

E levél átvételére betérven Feszty Árpádhoz, ott találtam Fenyő Sándor szerkesztőt,³³ Bródy Sándor hírlapíró és Dr Demjanovich³⁴ házi orvost. Ezekkel tanácskozások folytak az esetleges hatósági interventió módja iránt és Dr Demjanovich határozottan azt állítva, hogy a szexuális erotómánia folytán beálló »paralísis« aggkori elmebetegség jelenségei fennforogván, ő mint orvos teljes megnyugvással hajlandó a hatósági interventióknak igénybe vételére.³⁵ Erre felvilágosítván őt, hogy ezt mint orvos nem teheti és csak a család lenne arra jogosítva kielégítő orvosi bizonylatok alapján, — ezzel annak megkísérlését megakadályoztam és egyik lehetőségnek azt is megjelöltem, hogy a házasság kihirdetése folytán a polgármesteri hivatalnál is orvosi bizonylatok alapján lehetne interveniálni és óvást emelni a házasság kötése ellen, de ezt is csak a legközelebbi családtagok tehetnék sikerrel. Feszty Árpád erre kijelenté, hogy az összes anyakönyvi hivataloknál eszközölt nyomozás szerint a kihirdetés nem történt meg, — amire kételeimet [!] fejeztem ki, mert Nagy Bella művésznő állítása szerint a házasság a polgármesteri hivatalnál már be van jelentve s erre alapította velem szemben a meggyalázás sérelmét.³⁶

Az idő rövidsége folytán nem lévén lehetséges ennek constatalása és a hatóságnál leendő közbelépést mindannyian perhorrescálván,³⁷ — ezek után Feszty Árpádtól átveve Jókai levelét, — felkerestem a lakásán várakozó Jókait, kivel a közjegyzőhöz menve, ott a már fentebb

³¹ A D.-ben „búcsúlevelét”. Fesztyék kérdéses levelei (ill. levele) nem maradt ránk. Ránk maradt viszont Jókainak Fesztyékhez írt válasza (l. OSzK Kézirattár, Levelestár), melynek szövegét itt közöljük:

Kedves Leányom
Kedves Fiam

Mindig a szívem martyrja voltam, most is az vagyok. A fátum úgy hozta, hogy hozzá nőjön a szívemhez egy szegény nyomorult teremtés, a kit nem vagyok képes megölni. Az állambölcsék nem értik ezt meg; de Ti megfogjátok érteni. Ha szenvedni kell, inkább én szenvedjek.

Kedves Leányom, Te azt írtad nekem, hogy a míg boldog leszek, addig nem fogsz látni, én pedig azt kívánom Neked, hogy sokáig boldognak lássalak. Anyai örökségedet úgy fogom kiadni, a hogy Ti kívánjátok. Előlegképen átadok Dárday barátunknak egy 25 000, huszonezer forintot szóló checket a Belvárosi takarékpénztárhoz, a többi később is elrendezhetjük, egészen a Ti kívánságotok szerint. Te és Árpád igazán szereteljesen [!] viselkedtetek ebben az én nehéz életfordulómban, a miért az Isten meg fog Benneteket áldani: a világ véleményével nem törődöm.

A kedves drága Máriánkat örökké imáimba foglalom: róla gondoskodni soha meg nem szűnök.

Régen lehetett az, mikor sírtam, ma van a napja[.]

Isten áldjon meg Mindnyájatokat

1899 Sept 15.

Szerető apátok
Jókai Mór

³² Jókai Dárdayhoz intézett újabb levele Fol. Hung. 1393 jelzet alatt ugyancsak az OSzK Kézirattárába n található. Szövege a következő:

Kedves Sándorom

Most már az idő rövidsége miatt nem tehetünk egyebet, minthogy Te Neked átadom a 25 ezer forintos checket és Árpád 6000 forintos váltóját, a 12 ezer forintra szóló kötelezvényt majd küldd utánam Nápolyba, a honnan Neked írni fogok. Az egységünket aztán majd hitelesíthetjük, ha egyszer visszakérülök a hazámba, a mit remélek. De itt már megfojt a levegő, menekülnöm kell.

Hogy a szívem tette miatt ki fognak nevetni, azzal nem törődöm, már úgy is át estem rajta. Hiszen ötven esztendővel ez előtt is megköveztek azért, hogy a szívem hajlamát követtem, s a sors nekem adott igazat. Bízom az Istenben. Ha én ezt a szegény leányt megölném (pedig vagy physice vagy moraliter megölném) akkor volnék igazán elkárhoztatva az én legfőbb bíráim, a saját lelkiismeretem által.

Áldjon meg az Isten Téged és szereteidet [!]

Bp 1899 Sept 15

Szerető barátod
Jókai Mór

[Címzés:]

Méltóságos
Dárday Sándor úrnak
barátilag
Becses értékpapirokkal
31 000 forint értékben

Helyben

³³ Fenyő Sándor (1864—1930): az 1891-ben indult Magyar Hírlap egyik megalapítója, 1897-től a lap felelős szerkesztője.

³⁴ Demjanovich Emil

³⁵ A D.-ben e helynél Dárday elmondja, hogy Demjanovich szerint a szexuális erotomániának az Öreg ember nem vén ember c. regényben is vannak jelei.

³⁶ Jókai és Nagy Bella egybekelési szándékát valóban nem hirdették ki, mivel Jókaiék ez alól dispenczióit, felmentést nyertek. L. erre alább Jókai „ellenmemorandum”-át. A dispenczióról a D.-ben a szöveghelyhez fűzött kommentárjában már Dárday is említést tesz: „A művésznő tehát azt mondta, hogy már be van a házasság jelentve. Fesztyék az anyakönyvi hivatalban jártak, Jókai pedig dispencziót kért a polgármesteri hivatalban. Erről Fesztyék nem tudtak.”

³⁷ elvetvén

részletezett közjegyzői egyezményi okmányt Jókai aláírta s ezután elkísértem a művésznő lakásáig. Innen Feszty Árpádhoz menve ott találtam Nedeczky Istvánt és később Hegedűs Sándort is ki megérkezvén informálta magát a történetek felől.

Hegedűs Sándor helyeselte a hatósági intervenciótól való tartózkodást, azzal a kijelentéssel: hogy ha nem Jókairól lenne szó, habozás nélkül gondnokság alá helyezést tanácsolna, — de egy Jókait nem lehet ezen szerelmi kalandért a világ előtt beszámíthatatlansággal vádolni.

Feszty Árpád pedig közölte, hogy egy biztos ember által kísérteti Jókait egész útján, hogy az esetben, ha bárhol a házi orvos és az orvosi szaktekintélyek által vélt »paralísis« aggkori elmeengyengés folytán baj érne,³⁸ azonnal tudomást nyerjen a felől és akkor a készen tartott orvosi bizonylat alapján a netalán szükséges hatósági intervenció iránt a szükséges intézkedések megtehetőek legyenek.³⁹

Az anyagi kérdések tekintetében Hegedűs Sándor utalt azon erkölcsi felelősségére, mely őt terheli a nemzeti adományként gyűjtött összegnek megóvása tekintetében.⁴⁰ Ennek folytán közöltem vele, hogy Jókai a leányát Feszty Rózát illető anyagi örökség kiadása fejében 25.000 frtról szóló utalványt állított ki, — de arról, hogy azon felül a nevezett pénzintézetből vett-e fel valamely összeget, tudomásunk nincsen.

Közöltem vele továbbá, hogy Jókai a nekem tett nyilatkozata szerint a Sváb-hegyi ingatlan birtokát végrendeletileg leánya Feszty Róza részére testálta, a Dr Weinmann Fülöp kir közjegyzőnél deponált végrendeletében. —

Nevezett közjegyző helyettese kérdésemre igazolta is, hogy Jókai néhány nap előtt nála egy magánvégrendeletet deponált, a melynek tartalmáról természetesen tudomással nem bírhat. —

Hegedűs Sándor ezek után felkért, hogy a dolgok lefolyásáról egy emlékiratot szerkeszténék, melyet mindannyian aláírva, bizonyosságul szolgáljon az érhető felelősség elhárítására. Ezen emlékiratot megírva, a mai napon előterjesztettem az aláírtaknak.

Budapest 1899 évi Sept. 19én

Dárday Sándor
Nedeczky István
Feszty Árpád
Hegedűs Sándor
Dr Demjanovich
Fenyő Sándor
Bródy Sándor

Dárday emlékirata, magától értetődően, Jókai tudta nélkül készült. Az emlékirat aláírói s mindazok, akiknek tudomásuk volt az emlékirat megszövegezéséről, aligha akarhatták, hogy az emlékirat ténye Jókai tudomására jusson. Közel két évvel házasságkötése után Jókai mégis az emlékirat egyik aláírójától, mégpedig Feszty Árpádtól értesült az emlékirat létezéséről. 1901 későtavaszan Feszty egy Jókaihoz írt, azóta elveszett s ma csupán Váli Mari tartalom-összefoglalása (I. Vári M., 432—433. l.) alapján ismeretes levelében tett említést az emlékiratról, elmondva, hogy az három példányban három különböző helyen van letéve. Az emlékiratról kapott híradás nagy felháborodást váltott ki Jókaiából. Jókai felháborodását csak fokozhatta az, hogy levelében Feszty az emlékirat tartalmát oly módon aposztrofálta, mintha az emlékirat Jókai házasságkötésének időpontjára nézve Jókai elmeállapotának beszámíthatatlanságát tanúsítaná, s így az emlékirat Jókai halála után jogalapot szolgáltathatna Jókai házassága érvénytelenségének kimondásához, illetőleg Nagy Bellának Jókai nevétől való megfosztásához. Érthető hát, hogy Jókai nyomban Feszty levelének vétele után lépéseket tett annak érdekében, hogy megismerje az emlékirat szövegét. E lépések elsőjeként Jókai jún. 15-én egyidejűleg táviratban s levelében sűrűsben Pestre kérte a Hathalmon lakó Ihász Lajost, Károly bátyja Etelka nevű lányának férjét, ill. ennek akadályoztatása esetére Váli Marit, hogy vele beszélje meg a feendőket. (Az Ihász Lajoshoz küldött levelet I. OSZK Kézirattár Fond V/700/2. A táviratot I. Váli M., 431. l.) Jókai hívására nyomban másnap Ihász Lajos is és Váli Mari is feljött Pestre, akiket Jókai Sváb-hegyi villájában fogadott. Miután itt közvetlenül érkezésük után Jókai megismertette velük Feszty levelének tartalmát, s tanácsukat kérte az emlékirat meg-

³⁸ A D₁-ben e ponton Dárday közbeveti: „— t. i. Demjanovics azt állította, hogy utközben ki fog törni rajta —”.

³⁹ Jókai „biztos ember”, azaz házidetektívvel történő kísértetésének gondolata Jókai házasságkötése esetére nem a házasságkötést megelőző estén, hanem már a 21. sz. jegyzetben említett idegorvosi megfigyelések idején megfogalmazódott. Fesztyné visszaemlékezései szerint a gondolat Laufenaer Károlytól, ill. Ranschburg Páltól származik. (L. FESZTYNÉ, 123).

⁴⁰ E szöveghelyén a D₁-ben Dárday közbeveti: „Mert ez állítólag úgy lett gyűjtve, hogy az összeg azután nemzeti célra lesz fordítandó. Így mondták nekem.” A kérdésre s Hegedűs Sándor tényleges szerepére I. alább Jókai „ellenmemorandum”-át.

szerzésére vonatkozóan, Váli Mari javaslatára Jókai telefonon magához hívatta Eötvös Károlyt annak reményében, hogy ő mint ügyvéd előteremti majd az emlékirat egyik példányát. Eötvös Károly Jókai Iház Lajos által telefonon továbbított üzenete nyomán azonnal felkocsizott a Sváb-hegyre, s készségesen megígérte Jókainak az emlékirat megszerzését. Váli Mari és Iház Lajos Jókaival együtt megnyugtatta Eötvös Károlytól egy napi Sváb-hegyi időzés után visszatartak Hathalomra. (Szóban forgó pesti látogatásukra s annak a fentiekben érintett részleteire l. Váli M., 431—433. és 437—439. l.) Eötvös Károly azonban, jóllehet azt ígérte, rövid időn belül megszerzi az emlékiratot, sem az emlékirattal, sem egyébként nem jelentkezett Jókainál. Júl. 5-én Váli Marinak írva, ennek jún. 26-i érdeklődésére (l. az OSzK Kézirattárában Fond V/447/24 jelzet alatti levelét) válaszolva Jókai nem is mulasztotta el, hogy e fölötti csalódásának kifejezést adjon: „Az Általad említett jó barátunk azt ígérte, hogy három nap múlva meglátogat bennünket, azóta már három hét elmúlt, s még nem volt szerencsénk hozzá” — írta Jókai levelében (l. OSzK Kézirattár Levelestár és Váli M., 446. l.) Júl. 20-án kelt válaszában (l. OSzK Kézirattár, Fond V/447/25 és Váli M., 446—448. l.) Jókai idézett mondatára reflektálva Váli Mari észrevehetően igyekezett megnyugtani Jókait, mondván: „Az ígért »három nap« valószínűleg azért növekszik hetekké, mert azokat a bizonyos iratokat olyan hétféjű sárkányok őrizhetik, a mikkel nem egy könnyen lehet elbánni . . .”, de Jókai nem várt tovább Eötvös Károly intézkedésére, hanem érintkezésbe lépett régi ügyvédjével, Sebestyén Józseffel, megbízva őt, hogy járjon el ügyében.⁴¹ És Sebestyén József alig egy nap alatt előteremtette Jókai számára az emlékiratot. Mégpedig rendkívül egyszerű módon. Sebestyén egyenesen Dárdayhoz fordult, de ezt megelőzően Dárdaynak címezve az alábbi levelet íratta Jókaival:

Kedves Barátom.

September 16ikán lesz két éve, hogy szeretett nőmmel házasságra [!] léptem[.] Ez idő alatt, mint mindenki tudja és látja, Istennek hála, a legjobb egészségben, békében és boldogságban élek és munkálkodom. Nem törődöm Fesztyné méltatlan haragjával, miután tudom, hogy a legtöbb jótétemény következménye a hátatlanság, sem némely rokonom okatlan gyűlölködésével, haragjával, minthogy az emberi érdekeket s gyűlöletük kűfforrását ismerem. A boldogság, melyet a sors osztályrészemül juttatott, bőven kárpótol ezekért.

Az idő is bebizonyította, hogy én cselekedtem helyesen, a midőn szívemre hallgatva, s nem törődve a jónak látszani akaró rokonaimmal, nélkül vettem azt, a kit magamhoz a legméltóbbnak tartottam.

Mindezt elmondanom nem lenne szükséges s különösen nem Te Előtted, ki boldog új otthonomban is felkerestél már nehányszor. De még is kénytelen vagyok vele most, a midőn Hozzád fordulok[.]

A napokban ugyanis egy kínos fölfedezésre jutottam[.]

Én mindig teljes joggal hittem és hiszem, hogy a Fesztynének adott nagy pénzüsszeggel 86 ezer koronával, a mibe nincsen beszámítva az a 22 ezer korona, a mit Fesztyné évek során át kölcsönöztem, s miket ő soha meg nem fizetett, s melyet a Te közbenjárásod folytán adtam, a nélkül hogy erre kötelezve lettem volna, minden ügyemet a legnagyobblelkűben intéztem el. S most még is arrol értesít engem Feszty Árpád, hogy a rokonok és jóbarátok a házasságom megkötését megelőző időben egy jegyzőkönyvet vettek fel rólam, s ezt 3 példányban kiállítva különböző helyeken őriztetik. Minthogy pedig legelső sorban Te voltál az, a ki Fesztyék érdekében annyit fáradoztál nálam, bizonyosra veszem, hogy egy ily jegyzőkönyv a Te birtokodban van.

Ezen jegyzőkönyv tartalmáról nekem okvetlenül értesülnöm kell! Mert súlyt fektetek arra, hogy akkori tudatos, megfontolt elhatározásomról az utókor, ha esetleg Fesztyné részéről értesítetik, ez ne történjék egyoldalúan és ne emlékem rovására. Mert nem engedhetem meg sem Fesztynének, sem senki másnak, hogy házasságom megkötése alkalmával akár cselekedeteimet, akár benső életemre vonatkozó dolgokat, tudtom s beleegyezésem nélkül, jegyzőkönyvbé megörökítsenek s különösen úgy nem, hogy én annak valóságáról meg ne győződhessenem.

Hozzád fordulok tehát első sorban, mint olyan emberhez, a kit a barátság jogánál fogva arra kérhetek, légy szíves ezen házasságom előtt felvett jegyzőkönyv tartalmát velem közölni.

Csak így vélem másféle eljárás alkalmazását elkerülhetni. Mert elhatároztam, hogy ezen jegyzőkönyvnek megszerzésére minden módot fel fogok használni. Eddig csak azért szenvedett ezen ügy halasztást, mert bevártam Hathalmi rokonaim látogatását, a kikkel ez ügyben tanácskoztam is.

⁴¹ Eötvös Károllyal kapcsolatban Jókai két hónappal később, már az emlékirat megismerése után, szept. 5-én Iház Lajoshoz intézett levelében (l. OSzK Kézirattár Levelestár) Váli Mari júl. 20-i levelére utalva azt írta, hogy Eötvös Károly igen jól tudta, hogy az emlékirat egy példánya Hegedűs Sándornál van, de Eötvös „érdektalanai a kegyelmes úr markában futnak össze, a kinek a barátsága ő rá nézve becses. Nem a hétféjű sárkány ült azon az okiraton, hanem az érdek molozusa.”

Neked kötelességed ezt velem tudatni, s én el is várom Tőled.
Ha azt azonban akár nem tennéd, akár nem tehetnéd, én kénytelen lennék, a nyilvánosságot sem kerülve, más úton érvényesíteni az akaratomat.

Házasságom előtt is ügyeimben, mint tudod, dr. Sebestyén József járt el s ő ismeri az akkor történt dolgokat. Ez ügyben is Sebestyén urat kértem fel, Hozzá intézett levelemet közöltem vele, s megbíztam, hogy járjon el az érdekében, keressen fel Téged, kérjen fel ő is a jegyzőkönyv átadására, s csak ha ez nem sikerülne, tegye meg a további lépéseket.

Újból is kérve és várva értesítéseted [!], legszívesebb baráti üdvözzettel maradok,
Svábhegy 1901 Jul 6 án

igaz híved
Dr. Jókai Mór

[Címzés:]

Méltóságos

Dr. Dárday Sándor úrnak
a M. K. Szmszék Alelnökének
baráti tisztelettel

Budapest
Zöldfaucza 22.

(Jókai levelének eredetijét 1. OSzK Kézirattár Fol. Hung. 1939.)

Dárday Sándortól tudjuk, hogy Jókai levelét az emlékirat ügyében eljárva Sebestyén József adta át Dárdaynak. (L. a D₁-ben Dárdaynak a levélhez fűzött kommentárját.) Hogy az események Jókai levelének átadásától az emlékirat Jókai kezéhez jutásáig hogyan alakultak tovább, azt mindenekelőtt Jókainak szept. 5-én Ihász Lajoshoz írt, a 41. sz. jegyzetben már említett leveléből tudjuk, melyben Jókai a kérdéses eseményeket a következőképp írja le:

Sebestyén odamenne Dárdayhoz „elmondta neki, hogy Jókai Mór, Feszty Árpád levele alapján, »kérdésipert« akar indítani az említett jegyzőkönyv előadása végett, a melybe Fesztyéken kívül bele fognak vonatni Hegedűsek is (Szavait idézem) »Ebből hét országra szóló botrányper lesz, a mely ártani fog Fesztyéknek, ártani fog Hegedűségnek, de ártani fog Jókainak is: — használni egyegyedül nekem fog, az ügyvédnek, a ki mint a processus vezetője világhírre kapok. Én tehát, minthogy ez a per csupán nekem lenne hasznomra, azt ohajtom, hogy ne inditassék meg, hanem intézzék el e kinos ügyet csendesen, tisztességesen. — Önnek tudnia kell e jegyzőkönyv létezéséről.»

Igy beszél, így cselekszik egy becsületes ember, egy gavallér.

A mire a másik becsületes ember és gavallér, Dárday Sándor, a »noblese oblige« törvényénél fogva nem tehetett egyebet, mint hogy kihúzta az íróasztala fiokját, s előadta belőle a keresett jegyzőkönyvnek *eredeti* példányát, a mit ő maga fogalmazott *memorandum* cím alatt. S nem csak azt tette meg, hanem másnap felkeresett bennünket a Svábhegyen, magával hozta az eredeti memorandumot s azt ott előttünk felolvasta (A házasságom történetét).

Mindazt, amit Jókai levelének idézett részében leírt, 1913-ban hasonlóan mondata el Dárday fentebb említett kommentárjában: Sebestyénnek „azt válaszoltam — olvashatjuk a D₁-ben —, hogy jegyzőkönyvről szó sincs. Egy emlékiratról tudok, amelyet magam készítettem és amely csakugyan három példányban lett kiállítva. Az egyik példány Fesztyéknél, a másik Hegedűseknél van, nálam pedig csak az emlékirat conceptusa van meg. A conceptusból közöltem Sebestyénnel az emlékirat tartalmát, és azt mondtam, hogy még a következő nap délutánján kimegyek a svábhegyi villába... és nagyon szívesen közlöm Jókaival az emlékirat tartalmát, hogy meg legyen nyugtatva. Megemlítettem, hogy az emlékiratban a Jókai karakterére vonatkozólag semmi dehonesztáló nincsen és a hűségnek megfelelően adtam elő az egész ügyet. Másnap tényleg el is mentem... Jókaihoz és akkor Nagy Bellának és az ő édesanyjának jelenlétében felolvastam a conceptust... és megemlítettem Jókainak, hogy a 10.000 forintos csekkről nem tettem említést, mert a művész akkor már felesége lett és ezt az adatot nem akartam az emlékiratba felvenni. Jókai és felesége is nagyon köszönték ezt.”

Dárday emlékiratának ismeretében Jókai — mint az Ihász Lajoshoz írt szept. 5-i levelének egyik fentebb nem idézett mondatából kiténik — az emlékirattal szemben Sebestyén József tanácsára írta meg a maga „ellenmemorandum”-át. Ez utóbbi — lényegében megegyező szöveggel — két példányban készült. Az egyik példányt Jókai feleségének, a másikat pedig Sebestyén Józsefnek adta át. Jókai írásával szemben az idő szeszélye kiméletesebb volt, mint Dárday emlékiratához, mivel Jókai „ellenmemorandum”-ának mindkét példányát ránk maradt. A Nagy Bellának adott példányt ugyancsak Fol. Hung. 1393-as jelzeten az OSzK Kézirattára őrzi, Sebestyén József példányát Nagy Bella hagyatékából (!) Nagy Bella öccsének, Nagy Lajosnak a végakarata szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került. (Ezt l. V. 3928/3 jelzeten.) Az előbbinek külső borítójára Jókai ráírta: „Memorandum Melyet szeretett feleségemnek adtam át, hogy azt saját belátása szerint használhassa Dr. Jókai Móricz.”, az utóbbin

ilyen jellegű rájegyzés nem található. Alább az „ellenmemorandum”-ot közölve a Nagy Bellának átadott példány szövegét követjük, a Sebestyén József-féle példánynak ehhez képest eltérő szöveghelyeit pedig — eltekintve a csak helyesírási természetű szövegeltérésektől — a jegyzetek közt regisztráljuk. Ennek megfelelően Jókai „ellenmemorandum”-ának szövege a következő:

Házasságom története s a Hegedűs családhoz való viszonyom

Két hónap mulva két esztendő lesz, hogy szeretett feleségemmel, Grosz Bellával törvényes házasságra léptem.

Mindenki láthatja, hogy élek, egészséges vagyok: a kik közelebről érintkeznek velem, azt is tudják, hogy családi életemben boldog vagyok. A ki otthonomban fölkeres, mindenki magasztalólag ismeri el, hogy azt szerető szív alakította át, ki maga is csak otthonában keresi megelégedését. Szellemem, kedélyem épségéről tanúskodnak e két év alatt megírt [ ] műveim,⁴² szerkesztői működésem,⁴³ részvénytársaságoknál igazgatótanácsosi állásban kifejtett közhasznú ténykedésem,⁴⁴ — és különösen a párizsi világiállításon elért fényes írói és szónoki sikerem.⁴⁵

Es még is e nyár folytán arról értesültem, hogy az én testi és lelki épségem állapotáról némely rokonaim a házasságomat megelőző napon jegyzőkönyvet vettek föl, s az⁴⁶ a jegyzőkönyv három különböző helyen van letéve.

Ez a tudatás engem⁴⁷ nyugtalanított. Tudtom és beleegyezésem nélkül ily okiratot szerkesztetni s azt titokban tartogatni senkinek joga nincsen; — vagyonomat magam szereztem, jóvedelmemet magam kerestem becsületes munkával: senkinek a világon nincs ürtgye fölöttem gondnokságot gyakorolni.

Mindhogy fogadott leányom, Feszty Árpádnének anyai öröksége kiadásánál Dárday Sándor, közös barátunk, volt a közbenjáró, egyenesen ő hozzá fordultam értesülés végett.

Mire ő maga személyesen meglátogatott svábhgyi házukban, előbb megizene, hogy ő maga fogalmazott egy memorandumot házasságkötésem körülményeiről.

Ezen memorandum megírására Dárday Sándort idősb Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter kérte fel, ki, mint unokahúgom és nevelt leányom, Jókay Jolán⁴⁸ férje, családi összeköttetésben van velem. A jogcím ugyan nem a családi ügyeimbe avatkozás volt, hanem azon állítólagos ok, miszerint a Jókai jubilaum alkalmával alakult végrehajtó bizottság többek között id. Hegedűs Sándort is kiküldte a nekem nemzeti ajándéku átadott százezer forint hováfordításának ellenőrzésére.

Már ennél a kiindulási pontnál is tartozom egy lényeges helyreigazítással.

Az említett százezer forint, igaz, hogy mint nemzeti ajándék adatott át nekem az ötvenéves jubilaumjomat rendező bizottság által, mint összes munkáim tiszteletdíja. — Az ekkor kapott nemzeti ajándékok képezik egész életemnek, írói működésemnek legfényesebb jutalmát, tanujeleit nemzetem szeretetének. E szeretetet igyekeztem munkáimban megérdemelni és viszonzni. E szeretet *elnyerése* volt életem fénykorszaka. Saját szívemből, saját lelkemnek írom ezt a vallomást, a mit kívülem csak azok fognak olvasni, a kiket igaz szeretet és rokonszenv csatolt hozzám: hogy a midőn engem az én felséges uram, imádozt nemzetem, az egész Magyarország, legnagyobb kitüntetésének polczára fölemelt, a megidvezülést éreztem itt e földön, előlegezve a halhatatlanságból. Az a fény, mely akkor⁴⁹ a nemzet oltárán nevetem átragyogta, el fog világítani sírom halmáig, s még ott sem fog kialudni. Örök hálám a nemzet iránt túl fogja élni szívdobbanásomat. Hogy összes műveimnek száz kötete (2000 nagy ivre terjedő) valósággal megjelenjen a kiszabott idő alatt: ez iránt vállalat *anyagi felelősséget* a Belvárosi Takarékpénztár Igazgatósága, s ennek a biztosítására lett lekötve minden e takarékpénztárhoz befolyó előfizetési összeg, azzal együtt az én honoráriumom is[.] A takarékpénztár fizette ebből a nyomdai és egyéb kiállítás költségeit. *Ennek az ellenőrzésére s az én*

⁴² Nagyszámú kisebb lélegzetű munkáit itt nem sorolva fel, Jókai házassága említett két éve alatt írta meg Egetvő asszonyszív c. a Pesti Hirlapban 1900. dec. 25. és 1901. apr. 6. között publikált regényét.

⁴³ Jókai a kérdéses időben a Nemzet c. politikai napilapnak főszerkesztője, továbbá szerkesztője a Rudolf trónörökös által kezdeményezett Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képből c. enciklopédiasorozat magyarországi részének.

⁴⁴ A szóban forgó időben Jókai két nagy részvénytársaságnak, az Athenaeum könyv- és lapkiadó vállalatnak és a Révai Testvérek Irodalmi Intézetének volt igazgatótanácsi tagja; tagja volt ezen kívül még az Adria, a Generali és az Általános Takarékpénztár igazgatóságának.

⁴⁵ L. erre NAGY Bella, 367—368. és az ehhez kapcsolódó 50—56. sz. jegyzeteket.

⁴⁶ A Sebestyén József-féle példányban; ez

⁴⁷ A Sebestyén József-féle példányban; engemet

⁴⁸ A Jókai Jolán Jókai bátyjának, Jókay Károlynak volt a lánya, aki hétéves korától, 1856 tavaszától férjhezmenetelig, 1871 tavaszáig Jókaiéknál nevelkedett.

⁴⁹ A Sebestyén József-féle példányban; ekkor

érdekeim⁵⁰ megvédésére lett kiküldve a jubiláris bizottság, melynek id. Hegedűs Sándor is tagja volt. Összes műveim száz kötete azonban a rendes határidő alatt pontosan megjelent s a megrendelő közönségnek szétküldetett.

És akkor,⁵¹ a száz kötet megjelenése után a Belvárosi Takarékpénztár által szabad rendelkezésemre bocsátott a százezer forintnyi írói tiszteletdíj. S ezzel a felügyelő bizottság tagjainak, köztük id. Hegedűs Sándornak a küldetése is megszűnt. A miről az is tanúskodik, hogy én ebből az összegből azonnal kölcsön adtam Feszty Árpád vőmnek 6000 forintot: minden felügyelő bizottsági ellenvetés nélkül.

Tehát id. Hegedűs Sándornak ezen az okon nem volt semmi alapja az én magány ügyeimbe beavatkozásra.

Dárday Sándor azonban id. Hegedűs Sándor felhívására megírta a házasságomról szóló memorandumot s annak egy másolatát neki átadta, az eredetét magánál tartotta. A másik két példány holléteről Dárday nem adott felvilágosítást.⁵²

En a házasságomat a fogadott leányom és vőm tudtával sőt beleegyezésével kötöttem. E beleegyezés ára volt a Fesztynének, anyai örökség címén követelt vagyonának becsárban kiadatása. A becsárt Dárday Sándor állapította meg[.] Én azt kiszolgáltattam kész pénzért erő checkben, váltóban, kész pénzben, betáblázott kötelezvényben. Ez örökségkiadási tény és szerződés hitelesítése végett a közjegyzőhöz kellett mennünk Dárday Sándorral.

Lakásom udvarán jött ránk szemközt id. Hegedűs Sándor és fia Loránt. Utamba álltak, kértek, rimánkodtak, hogy álljak el házassági szándékomtól; ne rontsam le az emlékszbomat, ne hozzak szégyent, gyalázatot a családra ez őszszeköttetéssel.

Ha nem az udvaron (csaknem a nyílt utcán) a cselédség előtt lettünk volna, igen keserű feleletet adhattam volna nekik erre a mondasra. „Hozott én rám szégyent, gyalázatot az én családom nőivadéka annyit, hogy egész férfikoromban kerülőm kellett miatta a felső társaságot; — és most, midőn egy tiszta, ártatlan, becsületes jellemű hajadont akarok szerető hitvestársammá tenni, jön elem az én családom, szégyent gyalázatot hányni a szememre. Hogy Benke Róza el tudja felejteni azt, hogy törvénytelen születésének szégyenét én törültem le róla, a midőn a velem semmi vérbeli rokonságban nem álló apátlan szülöttet, leányommá fogadtam,⁵³ nevemmel megajándékoztam, örökösömmé tettem, s most tőle kell a vádat hallanom, hogy én hozok szégyent⁵⁴ az ő családjára! Se a menyasszonyomnak, se a családjának nincs egy makulányi folt az egész életében; a ki ellenkezőt állít, az undokul rágalmaz!”⁵⁵ — Valami efelét mondtam is akkor, de nem azon a határozott hangon, a melyen talán négy fal között tettem volna.

Átláttam, hogy válságos helyzetben vagyok. Ha dühösködöm, lármázok, dulakodni kezdek, közbotrány lesz belőle, a minék én esem áldozatul.

Voltak előttem hirhedett példák.

A rokonok, jó barátok, orvosok körülfogják a gondnokságra ítélt családtagot, — ápolás ürügye alatt becsalogatják, ha szépen nem megy, viszik erővel az elmeorvosok intézetébe. Innen⁵⁶ aztán csak mint holt ember kerülhet elő. Ha koporsóban, az még kedvezőbb eset; de van, a kit koporsó nélkül eresztenek ki a világba, hogy szaladgáljon, mint élő halott, keresve az elvesztett helyét, a mit sehol sem talál meg többé. S nekem sok ilyen elveszteni való helyem volt. Ha kihagyom [!] magamra⁵⁷ kiáltani, hogy háborodott vagyok, gondnokság alá vesznék, tönkre leszek téve vagyoniilag és erkölcsileg.

Ez villámgyorsan világított át a lelkemen.

Arra gondoltam, hogy most kényszerhelyzetben vagyok s egyetlen feladatomból ebből ki szabadítani magamat.

Első dolgom tehát azt színlelni, hogy rokonaim rimánkodásai által meg vagyok hatva s lemondok a házassági szándékomról. Ezt azonban jegyesemnek meg kell írnom s e végett az egész családi jelenet át lett helyezve a dolgozó szobámba.

⁵⁰ A Sebestyén József-féle példányban: érdekem

⁵¹ A Sebestyén József-féle példányban: ekkor

⁵² E bekezdésben Jókai tévesen határozta meg Dárday emlékiratának példányszámát. Mint arról fentebb már szó volt, az emlékiratból csak három eredeti példány készült, amibe beleértendő Dárday fogalmazványi példánya is.

⁵³ Jókai 1886-ban, közvetlenül felesége halála előtt adoptálta felesége lánykorából való, Lendvay Márton-tól származó, 1861-ben tüdőgyulladásban hirtelen elhunyt lányának, az ún. „második Róza”-nak házasságon kívül id. Andrassy Gyulától született leányát, „harmadik Róza”-t, azaz a későbbi Feszty Árpádnét.

⁵⁴ A Sebestyén József-féle példányban: szégyent gyalázatot

⁵⁵ Nagy Bellával és családjával kapcsolatban Jókai házasságkötését megelőzően különböző, jórészt a Feszty és Hegedűs család által felröppentett híresztelések terjedtek, többek között pl., hogy Nagy Bella anyja nyilvánosházat tartott fenn Pestén. (L. VÁLI M., 391. ill. 396–398. Vö. még Váli Mari 1900. szept. 8-án Jókaihoz írt levelével. OSZK Kézirattár Fond V/447/14).

⁵⁶ A Sebestyén József-féle példányban: Onnan

⁵⁷ A Sebestyén József-féle példányban: magamat

Ott, a családtagok és Dárday Sándor jelenlétében megírtam a jegyesemhez a lemondó levelet, a minék átadását személyesen Dárday vállalta magára. — Bizonyos voltam felőle, hogy jegyesem nem fogadja el e lemondást. Azt is tudtam, hogy személyesen kíván velem beszélni. A föbbire nézve tisztában voltam. Készen volt a polgármesteri dispensatio s az engedély a holnapi anyakönyv vezetői összeesketésre. Az időnyerés az én részemen volt.

Ugy történt, a hogy előre láttam. Hegedűsék a levelem elküldése után megnyugtatta magamra hagytak. Rövid időn visszatért Dárday hozzám a válasszal, hogy jegyesem csak akkor hiszi el lemondási szándokom valóságát,⁵⁸ ha ezt ő előtte személyesen elmondom. Odamentem hozzá Dárdayval együtt.

Soha sem felejttem el jegyesemnek se szavait, se megjelenését. A nő méltóság megtestestülése volt. Nem csinált jeleneteket, nem zokogott; csak a lelkét mutatta be a maga tisztaságában, mely csak a saját becsületére büszke, s azt az én becsületemmel azonosnak tartja; minden anyagi előnyt, ajánlatot visszautasít; ő csak azt kér, a mit maga adhat; igaz szeretet; „*voltam olyan becsületes leány s leszek olyan becsületes asszony, mint bárki az önök társaságából!*”

— Kár, hogy ezeket a szavakat Dárday a memorandumából kifelejté.⁵⁹ A találkozás eredménye az volt, hogy én ott maradtam a jegyesemnél, elhatározva, hogy egybekelésünket másnap megtartjuk. Dárdayra hagytam, hogy a Fesztyékkel való szerződésemet hozza rendbe.

A jegyesemmel aztán, a hogy korábban elhatároztuk, megállapodtunk abban, igaz holnap, egybekelésünk után azonnal nászútra fogunk kelni;⁶⁰ addig pedig el nem hagyjuk egymást.

Nekem azonban még is haza kellett mennem a szállásomra, hogy az útrakész bőröndömet elhozassam. A mint e végett a szállásomra felmentem, mely a Fesztyék lakása fölött van, azonnal benyitott hozzám Feszty Árpád, ezekkel a szavakkal:

„*Kedves apósom! Ne hallgasson ön arra, a mit Hegedűsék beszélnek; hanem kövesse, a mit a szíve tanácsol.*”

Ez az ő részükről a legteljesebb formaszzerű beleegyezés volt a házasságomba, a mit hozzám írtt [!] búcsúleveleikben is megerősítettek.⁶¹

Ezzel visszatértem útikészletemmel a menyasszonyom lakására s azontúl nem hagytuk el egymást.

Menyasszonyomat rég idő óta⁶² ismerem, s nem fellobbanó szenvedély, de igaz tisztelet és imádásig menő rokonszenv az, a mi lelkemet az övéhez csatolja. Az áldozat az ő részén van, s ő annak teljes tudatával nyújtja nekem kezét. Kínálják kincsekkel; nem veszi vissza tőlem. Körülveszik csábítással, fenyegetik balsorssal; nem tántorodik meg. Mikor a sorsomat az ő kezébe teszem, mintha az oltárra tenném.

Erre az éjszakára az én kedves Bellám nekem engedte át szűz fekhelyét; maga az édes anyja szobájába ment alunni.

Én ébren álmodtam, kezeim imára kulcsolva.

A mig itt e szerény hajlék alatt nem hallatszik más, csak az ártatlanság, a szeretet, az imádság sohajtsága; az alatt az elhagyott házban gyűlést tart az ádáz gyűlölet, irigység, kapzsiság, háládatlanság.⁶³ A fölött tanácskoznak, hogy lehetne engem az utolsó órában erőhatalommal elszakítani a menyasszonyomtól s mint ürítlet, a bolondok házába csukatni?

Engemet! Jókai Mórt!

Ott van a házi orvosom, Demjanovich Emil, ki éveken keresztül vizsgálta ismerte életműszervezetemet; konstatálta, hogy se agyammak, se szívemnek, se egyéb organumomnak legkisebb baja nincsen — és most még is kész volt orvosi bizonyítványt kiadni arról, hogy gondnokság alá veendő lelki beteg vagyok.

Ott van a lapszerkesztőm Fenyő Sándor, a kinek épen e napokban adtam át lapjában közlés végett egy egész kész regényt,⁶⁴ a mely munkaképességemet bizonyítja. Ő is kész engemet megsemmisíteni.

Ott van a régi jó pajtásom, tarokk-companistám Nedeczky István, a ki mindennapi tanúja kedélyem, egészséges eszem változatlan állapotának; és ő is beleegyezik e⁶⁵ hihetetlennek látszó merényletbe.

Csak egy ember mond ellent: a jogtudós Dárday Sándor. Ő felvilágosítja a társaságot, hogy a leirtatás, elfogatás más rendes halandónál sem megy olyan könnyen, nem hogy Jókai Mórnál. Ahoz elébb hatósági meghatalmazás kell; szakértő orvos vizsgálata alapján, a minnek a gyermekgyógyász házi orvos nem tekinthető, s ily hatósági meghatalmazást csak a család legközelebb álló tagjai kérhetnek.

⁵⁸ A Sebestyén József-féle példányban: valóságát

⁵⁹ Nagy Bella idézett szavaira l. NAGY Bella, 365.

⁶⁰ Jókaiék nászútjára l. NAGY Bella, 365—366.

⁶¹ L. fentebb a 31. sz. jegyzet.

⁶² A Sebestyén József-féle példányban: régóta

⁶³ A Sebestyén József-féle példányban: hálátlanság

⁶⁴ Fenyő S. lapja a Magyar Hírlap.

⁶⁵ A Sebestyén József-féle példányban: a

Ez a tanácskozmány Feszty Árpádné termében folyt le.

Fesztyék nem vállalkoztak (Dárday memoranduma szerint) ennek a kieszközlésére. Nekik már akkor kezükben volt a nyolcvanhatezer korona érték, melyet az adoptált Benke Rózának kifizettem.⁶⁶ (Legalább is háromszorosát annak, a mit a valóságos anyai örökség érhetett.) Ha elmebetegség miatt házasságkötésemet lehetlenné teszik, ez összeget vissza kell térítenők,⁶⁷ mert akkor a velük kötött szerződésem is érvénytelen: azon összeg is a gondnoki kézbe kerül, s akkor aztán várhatnak, a míg meghalok.

Azonban Feszty Árpád vőm egy általa kigondolt tervet terjesztett elő, mely szerint ők engemet a nászutamon egy titkos rendőrügynökkel fognak kísérgetni, a ki fel lesz hatalmazva, iratokkal ellátva arra, hogy engemet, ha útközben kitör rajtam az őrjögés, rögtön elfogasson s visszahozzon.⁶⁸ — S ez mind nem az én lázálmam képzelete: ez így van megírva Dárday Sándor memorandumában.

De hátra volt még a másik közeli rokon, id. Hegedűs Sándor. Későre érkezett meg. Nem hozta magával a legszükségesebbet, a mit vártak tőle, dr Navratil⁶⁹ előkelő szakorvos bizonyítványát az én elmebetegségem felől. Ez a szaktudós megtagadta ezt a szívességet a kedves nászurától, a hogy ezt Jolán hugom keservesen elpanaszolta.⁷⁰ Így azután Hegedűsnek sem maradt hátra más véleménye, mint hogy az én örültté nyilvánításom [!] tervétől el kell állni. Ellenben az egész házasságom történetét Dárday Sándorral memorandum alakjában megírtni.

Pedig hát el kell ismernem, hogy egyszer életemben csakugyan nagy bolond voltam: akkor, a mikor Benke Róza adoptálását kieszközöltem. Ha akkor engem a hozzám legközelebb állók, a helyett, hogy az adoptálásba beleegyezének, rögtön kényszerzubbonyba dugnak s Schwartzer tébolydjába⁷¹ becsukatnak, hát azt nagyon megérdemeltem volna. Örültség volt tőlem, hogy *atyailag* szerettem azt az elhagyott lényt, a kit a saját nagyanyja gyűlölt s úrnővé tettem a házamnál, jótetteimmel elhalmoztam, s a kiben egy szikrája nem volt a háladatosságnak. Ezért a boldogságomért még most is bűnhődöm.

A fogadott leányom gyűlölködése ellenemben tehát eléggé indokolva van a rendes emberi természet szokásai által. Sok jót tettem vele, nagy hálatlanságra van feljogosítva ellenemben.⁷²

De mi oka lehet a Hegedűs családnak a házasságom ügyeibe való beavatkozásra, s a megtörtént házasság után folytatott rendszeres üldözésre?⁷³ Hisz a mit én id. Hegedűs Sándorért tettem, az olyan mérlegeelhetlen csekélység; mindössze is szegény kis újságíróból a miniszteri pedig emelkedni segítettem,⁷⁴ a mi megemlékezésre sem érdemes: — a feleségét kis leány kora óta házamnál neveltem, kiházasítottam, míg kegyelmes asszony korában meghálálhatta ezt nekem az által, hogy engemet nőmmel együtt egy illustris társaságba meghívtak közül durva módon kizárasson⁷⁵ s folyton üldözzön, bosszantson, rágalmazzon.⁷⁶

Hát miért ez üldözés?

Az alább másolatban közölt levél felvilágosítást ad e kérdésre.

⁶⁶ Az itt s Jókai Dárdayhoz intézett, fentebb közölt 1901. júl. 6-i levelében is említett 86 ezer korona egyenlő a 32. sz. jegyzeten belül olvasható levelében forintérték szerint kifejezett összeggel, vagyis 43 ezer forinttal.

⁶⁷ A Sebestyén József-féle példányban: térítlenlők

⁶⁸ Tervét Feszty Árpád Váli Mari visszaemlékezése szerint meg is valósította. L. VÁLI M., 395.

⁶⁹ Navratil Imre (1833—1919), A Rókus Kórház neves gégész és agysebész orvosa.

⁷⁰ Nem sikerült kideríteni, hogy Hegedűs Sándorné Jókay Jolán milyen panaszára utal Jókai. Talán az emlékiratát átadó Dárdaytól értesülhetett Jókai Hegedűsné panaszáról, miként Dárdaytól hallhatott Navratil szerepéről is, melyről egyetlen más rendelkezésünkre álló forrásban sem esik szó. Noha Navratil megtagadta Hegedűs Sándor kérését, Jókay Jolán 1899. szept. 16-án, vagyis Jókai házasságkötésének napján Váli Marihoz írt levele (l. VÁLI M., 392—393.) szerint mégis sikerült egy bizonyítványt kiállíttatni arról, hogy Jókai nincs beszámítható állapotban. Ezt a bizonyítványt, mint Jókay Jolán levelében olvashatjuk, Laufenauer Károly állította ki.

⁷¹ A magyar tudományos elmekörtan megalapítója, Schwartzer Ferenc (1818—1889) által 1850-ben Vácban létrehozott s 1852-ben Budára áthelyezett, 1878-tól Schwartzer Ferenc fia, Schwartzer Ottó (1853—1913) irányítása alatt állott első magyar elmegógyintézet.

⁷² Feszty Árpádné Hegedűs Sándorné Jókay Jolánnal együtt egyik legfőbb kezdeményezője volt azoknak a családi, de nemegyszer a családi kereteket jócskán túllépő intrikáknak, melyek különösen 1899 végétől 1902-ig Nagy Bellával való házassága miatt Jókai ellen folytak.

⁷³ A Hegedűs család tagjainak ilyenén való szerepét az előző jegyzetben jelzett évkürből a Jókai-levelezés számos darabja tanúsítja. (L. Jókainak Jókay Jolánnal, id. és ifj. Hegedűs Sándorral, Váli Marival, ill. Iház Lajossal való levelezését.) A levelek egy részét közölve I. Váli Mari emlékiratának Jókai második házasságát érintő utolsó fejezeteiben.) E levelekben a Jókai elleni mesterkedések bő részleteiről értesülhetünk.

⁷⁴ Hegedűs Sándor, aki előbb mint a Budapesti Szemle, majd 1868-tól mint a Hon munkatársa újságíróként kezdte pályáját, valóban nem kis mértékben Jókai támogatásának köszönhetette, hogy a kor vezető politikusai közé emelkedhetett.

⁷⁵ Az esetre nincs konkrét adatunk, de hogy valóban megtörtént eseményről van szó, azt bizonyítja, hogy 1900. szept. 2-án a családi ellenségeskedések ügyében id. Hegedűs Sándorhoz írt igen hosszú levelében (l. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára V. 2577) Jókai ugyancsak utal erre.

⁷⁶ A Sebestyén József-féle példányban: üldözzön, rágalmazzon.

Megnősülésem után másfél hónapra visszatértünk kedves nőmmel együtt Budapestre⁷⁷ Az első hetekben nagyon el voltunk foglalva új szállásunk⁷⁸ berendezésével.

Az alábbi levél november 9ikén keletkezett; alig tizenkét napra haza érkezésünk után. Irtam a⁷⁹ levelet ifjabb Hegedűs Sándor, miniszteri hivatálnok özvegy Pethy Józsefné, született Vály Mária unokahugomnak.

A tartalma következő:

„Kedves Mari néném!”

Keresztapa úgy látszik már is nagyon megbánta tettét; adósságot csinál adósságra⁸⁰ s a donna pedig szeretőjével⁸¹ (Sebestyén) Schlesinger kucsírozik.⁸²

Soha ily elhanyagolt állapotban Jókai még nem volt, rongyos ing, rongyos mellény. (Loránt a szabadelvű párti referálása)

Reméljük mindnyájan, hogy ő is szabadulni ohajt a donnától és akkor visszatér hozzánk, a családhoz és így emlékei és írói joga a Jókay családra fog rászállni. (Ez maga 300 ezer forint)

A Donnát pedig hamar elfelejti a közvélemény. De természetesen nagyon vigyázó politikát kell a családnak követni azzal az (olvashatlan szó) — szemben. De remélhetőleg lassu és az én apám józan okos esze után indulva czélt érhetünk és Jókai a családé lesz.

Sokat panaszkodik szegény (Nagy Miklós, Adorján stbnek) és így remélhetjük, hogy jóra fordul a dolog és a Donnát el lehet játszva távolítani akkor. És Jókai a miénk lesz, az a családé. Adja Isten, hogy elérhessük ezt, közös akarattal, közös szeretettel. És az én jó apám higgadt és a körülményeket egyedül ismerő tapintata minket ebben az iratározatos ügyben sikerre vezessen.

1899 Nov 9kén⁸³

Ifjabb Hegedűs Sándor.⁸⁴

— Egy szót sem vesztegetek arra, hogy ennek a levélnek a hány sora, ugyannyi hazugság, aljas rágalom; egy futóbolond fantáziájának a szüleménye.

De beszámítás alá esővé teszi ez iratot az a körülmény, hogy ezt a levelet özv. Pethy Józsefné, Vály Mária unokahugom közölte id. Hegedűs Sándorral a végett, hogy ő ennek az intencióját desavualja.⁸⁵ Id. Hegedűs Sándor ezt nem tette, sőt azt kívánta, hogy ezt a levelet közölje unokahugom Ihász Lajossal, Eteleka hugom férjével. Ihász Lajos e levélre azt nyilatkozta ki, hogy ő örökségelházhászába⁸⁶ nem elegendik, a mi közte és a Hegedűs család között majdnem becsületbeli ügyet támasztott.

Tehát az örökségelházházi indok rajtamaradt a Hegedűs családon.

A hihetelenséggel határos a „tény”, hogy egy dúsgazdag család ily kapzsisági indítók miatt folytasson megsemmisítő, boldogtalanító rendszeres üldözést a családnak a feje, a névadója, a dicsőségszerzője ellen, a kit a világ Jókai Mór név alatt becsül. — És még is így van.

S e rideg tényállással szemben nem marad nekem más kötelességem, mint minden(t) lehető módot elkövetni méltatlanul üldözött hitvestársamnak megvédelmezésére, jogainak megoltalmazására s azoknak minden törvényes eszközzel való biztosítására, a mikre nézve a megfelelő intézkedéseket már megtettem s jövőre is meg fogom tenni. Isten úgy legyen nekem segítségemre.

Irtam ezen ellenmemorandumot svábhegyi nyaralónkban, teljes jó egészségben, lelki egyensúlyban sajátkezűleg s megőrzés végett rábizom szeretett feleségemre, kit Isten őrizzen és áldjon meg mindenkor[.]

Ugyanennek sajátkezűleg írott másodpéldányát átadtam megőrzés végett meghitt ügyvédemnek Dr. Sebestyén Józsefnek.

Budapest Svábhegyen

1901 Julius 16ikán

Dr. Jókai Móricz.

⁷⁷ 1899. okt. 26-án. (L. erre NAGY Bella, 37. sz. jegyzet.)

⁷⁸ Az Erzsébet körút 44. sz. alatt bérelt lakásról van szó.

⁷⁹ A Sebestyén József-féle példányban: e

⁸⁰ A Sebestyén József-féle példányban: adósságot adósságra csinál

⁸¹ A Sebestyén József-féle példányban: a szeretőjével

⁸² A Sebestyén József-féle példányban: kucsírozik

⁸³ A Sebestyén József-féle példányban: 9én

⁸⁴ Ifj. Hegedűs Sándor levelét Váli Mari bocsátotta Jókai rendelkezésére. A levélnek nagy része volt abban, hogy Jókai — látva, hogy a Hegedűs család tagjai nem szüntetik be ellene irányuló akcióikat — végül is megszakított mindenféle kapcsolatot a Hegedűs családdal. Az ezt bejelentő, id. Hegedűs Sándorhoz dátum nélkül 1900. szept. 22-e körül írt levelében (l. OSZK Kézirattár Fond V/696/2) ifj. Hegedűs Sándor levelével kapcsolatban Jókai ezt írja:

„Alkalmam volt Nagyméltóságod fiának múlt évi november 9én Pethy Józsefnéhez rólam és nőmről frott levelét megismerhetni. Ez egy olyan áthidalhatatlan örvényt képez közöttünk, melyen keresztül soha többet ez életben nem találkozhattunk még a halálos ágyamnál sem.

Azért kérem Nagyméltóságodat, hogy bárhol találkozzunk is a társaságban, ne méltóztassék engemet semmiféle felismerő köszöntésben részesíteni, miután azt képtelen volnék viszonzni.”

⁸⁵ helytelenítség

⁸⁶ A Sebestyén József-féle példányban: örökségelházhászába